

УДК 94:[664.6/.7:338.439.52](477/4)“18/19”
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.6.05>

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД ПІДПРИЄМЦІВ У БОРОШНОМЕЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

NATIONAL COMPOSITION OF ENTREPRENEURS IN THE FLOUR MILLING INDUSTRY OF THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING THE XX CENTURY

Стоколоса Т.А.,
*аспірант кафедри історії України, археології
та спеціальних галузей історичних дисциплін
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

У статті на основі значної кількості першоджерел охарактеризовано національний склад підприємців у борошномельній промисловості Київської, Волинської та Подільської губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. Визначено місце євреїв, поляків, українців і представників інших національностей в економічному житті Правобережжя у пореформений період. Значна увага приділена представникам єврейського етносу, оскільки вони контролювали близько 50% усіх борошномельних підприємств. Це зумовлювалось їхнім компактним проживанням у цьому регіоні. Саме євреї були власниками найбільших млинів на території Правобережної України, які розташовувалися в Києві та Житомирі. Також у руках євреїв перебувала тогочасна торгівля. Друге місце за чисельністю посідали поляки. Будучи великими землевласниками, вони змогли стати значним прошарком серед виробників борошномельної продукції. Зокрема, слід вказати на роди Потоцьких і Браницьких. Також висвітлено місце і значення іноземних підприємців. Вони були не надто чисельними, але володіли досить значними млинами та новітньою технікою виробництва. Охарактеризовано роль українців у розвитку борошномельної галузі. Українці, які посідали перше місце за чисельністю на території Правобережжя, не змогли виділитись в окрему категорію промисловців. Це зумовлювалось багатьма чинниками: відсутністю власної держави, ототожненням себе із російським самодержавством, недостатністю підприємницького хисту, незначним обсягом капіталів та іншим. Лише окремі представники корінного населення, наприклад Терещенки, Симиренки, змогли досягти значних успіхів у господарській діяльності. Здебільшого українці були власниками невеликих борошномельних підприємств, які виробляли незначні обсяги продукції та задовольняли потреби навколишньої території. Одержані результати свідчать, що національний склад підприємців у борошномельному виробництві Правобережної України у пореформений період включав переважно представників єврейського, польського, українського етносів. Викладені у статті узагальнення та висновки можуть бути використані під час подальшого дослідження загальної картини соціально-економічної історії України Нової доби.

Ключові слова: борошномельна промисловість, Правобережна Україна, підприємці, євреї, поляки, українці, млин.

In the article based on a large number of primary sources the national composition of entrepreneurs in the flour-milling industry of Kyiv, Volyn, and Podillya governorates was characterized in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries. The place of Jews, Poles, Ukrainians and representatives of other nationalities in the economic life of the Right Bank in the post-reform period has been determined. Much attention was paid to Jewish ethnic groups, as they controlled about 50% of all flour-milling enterprises. This was due to their compact residence in the region. Exactly Jews who owned the largest mills in the Right-Bank Ukraine located in Kyiv and Zhytomyr. Also Jews controlled the trade of that time. Poles ranked second in number. As large landowners, they were able to become a significant layer among manufacturers of flour milling products. In particular, the Potocki and Branitsky families should be noted. The place and importance of foreign entrepreneurs are also covered. They were not too numerous, but possessed rather large mills and the latest production technology. The role of Ukrainians in the development of the flour-milling industry has been characterized. The Ukrainians, which ranked first in number on

the Right Bank territory, were not able to distinguish themselves into a separate category of industrialists. This was due to many factors: the absence of its own state, identification with the Russian autocracy, lack of entrepreneurial wealth, a small amount of fund, etc. Only a few representatives of indigenous people, such as Tereshchenko, Symyrenko, have been able to achieve significant success in business. For the most part, Ukrainians owned small flour mills that produced small amounts of produce and met the needs of the surrounding area. The results obtained show that the national composition of entrepreneurs in the flour-milling industry of Right-Bank Ukraine in the post-reform period included mainly representatives of the Jewish, Polish, Ukrainian ethnic groups. The generalizations and conclusions presented in the article can be used in further research of the general picture of socio-economic history of Ukraine of the New Age.

Key words: flour-milling industry, Right-Bank Ukraine, entrepreneurs, Jews, Poles, Ukrainians, mill.

Постановка проблеми. У сучасному світі набуває активного поширення дослідження соціально-економічної історії українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст. У цей період відбувається процес реформування господарського життя та його перехід на ринкові основи діяльності. Аналогічні тенденції відбувалися в борошномельній промисловості на території Правобережної України (Київській, Волинській і Подільська губерніях). Важливим елементом реформ, які проводились починаючи із 1861 р., було утворення прошарку підприємців. Для українського суспільства ця проблематика була надзвичайно важливою, оскільки в умовах відсутності власної державності саме вітчизняні підприємці могли відігравати важливу роль для захисту національних інтересів. Але слід зазначити, що українці, незважаючи на чисельну перевагу, не були панівним етносом у борошномельному виробництві. Основні позиції тут відігравали євреї та поляки. Саме вони змогли зосередити у своїх руках найбільші та найприбутковіші млини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Практично всі дослідження, у яких висвітлюється проблематика національного складу промисловців на українських землях у пореформений період, є досить загальними та не приділяють значну увагу борошномельному виробництву. Основну увагу дослідники акцентують на загальній характеристиці формування прошарку підприємців. Серед них слід виділити праці М. Москалюка [14; 13], Н. Романюк [16–18] та О. Буравського [2].

Формулювання цілей статті. Метою статті є комплексне дослідження та характеристика національного складу підприємців у борошномельному виробництві Правобережжя у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Національний склад промисловців у борошномельній промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. був неоднорідним. Серед власників млинів переважали євреї, поляки та росіяни [14, с. 214–215]. Наприклад, на території Волинської губернії 43% борошномельних підприємств перебували у руках євреїв, 28% належало росіянам, 18% – полякам і 7% – німцям і чехам. Відповідно, євреям належала майже половина всіх млинів [23, с. 294].

Переважання євреїв серед власників млинів пояснюється тим, що вони посідали друге місце після українців за чисельністю на території Правобережної України. Висока концентрація єврейського населення зумовлюється тим, що царська влада відвела цей регіон для їхнього постійного проживання. Серед губерній Правобережжя найбільш населеною євреями була Волинська губернія, де їхня частка серед усього населення становила 12,16%, далі слідували Київська (11,57%) та Подільська (10,9%) губернії [18, с. 431].

Саме єврейський етнос був найбільш підприємливим у досліджуваний період. Його найбільший вклад у розвиток ринкової економіки пов'язаний із торговельною та кредитною діяльністю. В цьому євреї випереджали представників усіх інших народів, які проживали на терито-

рії Правобережної України. Незважаючи на низку антиєврейських заходів уряду Російської імперії, як, наприклад, заборона купівлі та оренди землі, обмеження в акціонерному підприємстві, пересуванні та проживанні, вони виявили значну схильність до підприємницької діяльності [13, с. 68].

Євреї на Волині були власниками не тільки малих, але й досить великих промислових млинів. У 1880-х рр. в м. Шепетівка Заславського повіту діяв паровий млин єврея Янкеля Волошина. Він був обладнаний 7 поставами та двома паровими котлами, один з яких – потужністю 50 к. с. Зерно для переробки скуповувалося у місцевих землевласників, а також транспортувалося із сусідніх повітів. Мука, яка виготовлялася на млині, експортувалася в Київ, Брест та закордон (переважно в Кенігсберг) [11, с. 303; 19, с. 74–75].

Відомими підприємцями серед євреїв стали Бродські. Вони володіли значними капіталами та низкою високопродуктивних підприємств. Найбільших успіхів досягнув Лазар Бродський, який зосередив свою діяльність у цукровій і борошномельній промисловості. Перший млин сім'я Бродських придбала у 1870 р. у спадкоємців київського купця А. Глезера за 21 500 крб.

Паровий борошномельний млин Лазаря Бродського на Подолі був потужним підприємством. На ньому діяли 4 постави, 10 залізних і 10 фарфорових вальців. У 1885 р. додано ще 3 залізних вальці. Млин працював безперервно увесь рік. На ньому щороку перемелювали 437 000 пудів пшениці і 17 400 пудів жита. Пшеничне борошно збувалося в Чернігівську, Могилевську губернії, в верх по річках Дніпро і Прип'ять, в навколишніх містах. Житнє борошно продавалося на навколишній території. На млині працювало 38 робітників: 34 чоловіки та 4 жінки. У 1888 р. на території свого маєтку Лазар Бродський збудував ще один паровий млин. Це потужне підприємство щодня переробляло 23 000 пудів зерна, або майже 50% продукції всіх

млинів Києва. У 1890 р. на млині працювали 26 робітників. Обладнаний він 26 вальцями. Підприємство розміщувалося у двох кам'яних будівлях. Сума виробленої продукції становила близько 600 000 крб. на рік. Борошно продавалося в Києві, Петербурзі, Варшаві і т. д. [18, с. 432; 10, с. 176–177].

Щодо євреїв, які проживали на території Правобережної України, заслуговує на увагу ще один цікавий факт. Саме вони досить часто були орендарями млинів. Серед найбільш поширених форм оренди: дрібна (один млин – в одні руки), довготривала оренда зі змішаною платою (орендар розраховувався із власником частково грошима, а частково – виробленою продукцією) [8, с. 122].

Значне поширення віддачі млинів в орендні руки можна пояснити отриманням із цього власником прибутків, при цьому не беручи жодної участі у процесі виробництва, оскільки орендна плата вносила наперед [9, с. 81]. Наприклад, в 1871 р. Жаботинський Свято-Онуфрієвський монастир віддав на 4 роки в оренду свій водяний млин у м. Жаботині черкаському міщанину Шмілі-Лейбі Товаровському. Медведівський Миколаївський монастир у 1870 р. віддав в оренду водяний млин у с. Яничівці Чигиринського повіту Київської губернії міщанину Бені Подольському [8, с. 122]. У 1906 р. надано в оренду єврею Вайсману водяний млин на 2 постави із солomorізкою в с. Гулинці Подільської губернії. Він перемелював до 8000 пудів зерна на рік [4, арк. 14 зв–15].

Як приклад домінування євреїв у борошномельному виробництві Правобережної України можна навести такі дані. Станом на 1901 р. у Васильківському повіті Київської губернії діяло 6 великих парових млинів. Власниками 5 з них були саме євреї [21, арк. 162].

На території Правобережної України значне місце в економічному житті посідали поляки. Після придушення польських повстань 1830–1831 рр. та 1863 р. національна політика Російської імперії щодо поляків стала жорсткішою. Активні

учасники повстань вислані, у поміщиків конфісковували їхні володіння. Полякам заборонялося купувати та продавати землю, призупинено видачу кредитів. Польські землевласники обкладалися своєю середньою «контрибуцією» в розмірі 10% від доходу, яка вводилася після придушення повстання 1863 р. [18, с. 456]. Але, незважаючи на активізацію русифікації краю та антипольської політики, роль великих дворян-землевласників цієї національності в економічному житті продовжувала залишатися важливою. Напередодні Першої світової війни полякам належало майже 50% усіх промислових підприємств Правобережної України. Не була винятком і борошномельна промисловість [7, с. 100].

Поляки серед власників млинів посідали помітне становище. Найбільш відомими були підприємства таких польських родів, як Браницькі, Потоцькі, Сангушки, Ярошинські та інші. Зокрема, станом на 1913 р. графи Браницькі володіли 8 паровими млинами в Київській і Подільській губерніях. Наприклад, М.Є. Браницька була власницею 5 парових млинів у м. Біла Церква, с. Фурси, с. Пугачовка, с. Щербакі, с. Грушки Васильківського повіту (3 млини здавала в оренду) [18, с. 459–460].

Серед власників млинів слід виділити і рід Потоцьких. Лише одному Й. Потоцькому належало 37 борошномельних підприємств [16, с. 116]. В с. Баланівка Ольгопільського повіту Подільської губернії діяв водяний вальцевий млин графині Марії Потоцької. У 1894 р. обсяг виробництва млина становив 26 225 пудів муки та 7 000 пудів висівок. Млин був обладнаний 5 вальцями та 2 поставами. На ньому працювали 9 робітників [6, арк. 90–91].

У 80-х рр. XIX ст. 40 найбільших власників млинів входили до Сільськогосподарського товариства, серед яких було багато поляків (Потоцькі, Браницькі, Сангушки, Чапські та інші). У січні 1890 р. власники великих борошномельних підприємств зібралися на з'їзд у Києві, на якому з доповіддю виступив поляк Ю. Чарновський. Важливим рішенням

цього з'їзду було створення центру для підготовки кваліфікованих мельників, яких не вистачало в борошномельній промисловості [2, с. 86].

Помітне місце серед промисловців Правобережної України посідали графи Бобринські, які володіли млином у м. Сміла Київської губернії. На ньому в рік перемелювалось 300 000 пудів пшениці [16, с. 115]. Вмілими підприємцями був рід Сангушків, зокрема Роман Сангушко. Йому належали млини у м. Заславль, м. Славути, с. Михново, 45 торговельних закладів [17, с. 362]. Борошномельним виробництвом серед польського населення займалися також люди незначного походження. Наприклад, у 1872 р. чиновнику Савицькому надано дозвіл на будівництво дерев'яного водяного млина на р. Буг у м. Вінниці [5, арк. 16].

Серед власників млинів у другій половині XIX – на початку XX ст. слід згадати також іноземців. Російський уряд, який проводив політику розвитку промисловості, за умов відсутності достатніх внутрішніх капіталів був змушений вдаватися до закордонних інвестицій. Цьому сприяло і досить ліберальне щодо діяльності іноземців на території Російської імперії законодавство. Це призвело до того, що вони привозили на Правобережну Україну не готові товари, а вільні кошти [15, с. 99].

Також багато іноземців (німців, чехів, австрійців і т.д.) працювали в борошномельній промисловості. Їх високо цінували за професіоналізм. Саме тому місцеві українські сільські громади запрошували іноземних фахівців на посади мельників у свої громадські млини. Їх також залучали до спорудження та експлуатації млинів у поміщицьких маєтках [1, с. 394].

Поступово іноземні підприємці збільшували своє значення та чисельність у борошномельній промисловості Правобережної України. Знаними промисловцями були князі Демидово-Сан-Донато. Окрім землі та замків в Італії, вони володіли двома млинами в Київській губернії. На першому, у маєтку Корсуні Канівського

повіту, перемелювалось 900 пудів зерна на добу, а на другому, в маєтку Ільїнці Липовецького повіту – 1200 пудів зерна [12, с. 84]. Німцєві Карлу Прату належав водяний млин у м. Кривчик Подільської губернії [3, арк. 34 зв–35]. Ще один представник Німецької імперії І. Кіціс збудував вальцевий млин у с. Мізаків Вінницького повіту. Спадкоємець грецьких колоністів і відомий підприємець П. Раллі володів млином у с. Супрунів Вінницького повіту, а Е. Раллі – вальцевим млином у м. Браїлів [1, с. 394].

Варто виділити князівський рід Вітгенштейнів (Сойн-Вітгенштейнів) – це родина дипломатів і військово-політичних діячів, які займалися підприємницькою діяльністю та змогли накопичити значні багатства. Наприклад, М.Н. та Г.Ф. Сойн-Вітгенштейни в період 1900–1912 рр. на території Подільської губернії володіли водяним млином у маєтку Кам'янка Ольгопільського повіту, який за рік переробляв 175 000 пудів зерна. Ще один представник цієї сім'ї – Ф.Л. Вітгенштейн володів трьома водяними млинами в тому ж маєтку [12, с. 84].

Наявність іноземних капіталів у борошномельній промисловості сприяла технічному вдосконаленню виробництва. Вже наприкінці 1870-х рр. значна частина млинів, якими володіли іноземні підприємці, обладнувалась паровими двигунами. Наприклад, паровим млином в с. Уладівка Вінницького повіту володіло Товариство Уладівського цукрового заводу, паровим млином в с. Лучах Ольгопільського повіту – прусський підданий К. Граунец, паровим млином у м. Ольгополь – купці М. Литвин, Б. Авербух і М. Фукс [1, с. 394].

Як видно із наведених вище даних, українські підприємці не були переважною групою на території Правобережної України, поступалися вони і за розмірами капіталів. Особливості буття українського суспільства, специфіка його історичного розвитку не сприяли активізації серед українців підприємницького хисту. Українським підприємцям, порів-

няно з росіянами, євреями, поляками, не вдалося перетворитися за своїм побутом, звичаями, характером, освітою в окрему верству. Але, незважаючи на це, окремі українці змогли завдяки напруженій праці досягти рівня визначних підприємців Російської імперії, як, наприклад, Симиренки, Терещенки та інші.

Соціально-культурна адаптація українських підприємців відбувалась в системі правових норм Російської імперії. Своє майбутнє вони тісно пов'язували з імперським простором, будучи інтегрованими в його устрій. А тому, беручи участь у роботі земств, міського самоврядування як гласні, а інколи і як міські голови, у професійних об'єднаннях, культурно-освітніх товариствах, здійснюючи широку благодійність і меценатство, вони демонстрували не національну, а регіональну, місцеву ідентичність – матеріально підтримували ті проекти, які дозволяла влада – розвиток соціальної сфери, освіти, культури в загальноросійському вимірі. Як приклад можна навести діяльність родини Терещенків, які обіймали посади гласних міських дум і земств, були членами різноманітних підприємницьких об'єднань, жертвували мільйони рублів на притулки, лікарні, навчальні заклади, створювали музеї, будували православні храми переважно в місцях своєї підприємницької діяльності [7, с. 104].

У борошномельній промисловості українці здебільшого були власниками невеликих млинів, які обслуговували навколишню територію. Але серед них діяли також і досить значні підприємства. У цьому аспекті слід згадати паровий вальцевий млин в м. Вязівка Черкаського повіту Київської губернії, який належав М. Іващенко (19 робітників), паровий млин Івана Гордійчука в с. Пустоварівка Сквирського повіту, водяний млин у с. Хрустків Ольгопільського повіту Подільської губернії, який перебував в оренді у Івана Пуликовського. Млин перемелював різного роду зерно на муку на суму 3 700 крб. [22, арк. 43–43 зв; 20, арк. 77–78; 6, арк. 122–122 зв].

Висновки. Отже, на Правобережжі у пореформений період активними темпами розвивалася борошномельна промисловість. Відповідно, пришвидшувався процес формування класу промисловців. Незважаючи на те, що основну частку населення становили українці, панівне становище в борошномельній промисловості посідали євреї та поляки. У деяких регіонах представники єврейського етносу змогли зосередити у своїх руках близько 50% усіх борошномельних під-

приємств. Водночас вони були власниками млинів, які вирізнялися значними обсягами виробництва як на території України, так і у всій Російській імперії. Поляки, які володіли значними обсягами землі, також активно долучилися до млинарської справи. Щодо українців, то варто зазначити, що вони не змогли виділитись в окремих прошарок серед підприємців і були власниками здебільшого невеликих млинів, які орієнтувалися на обслуговування потреб навколишньої території.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білецький П. Участь іноземних підприємців у харчовій промисловості Подільської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія : Історичні науки. 2014. Т. 24. С. 384–399.
2. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 177. 135 арк.
4. Державний архів Хмельницької області. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 848. 23 арк.
5. Державний архів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 2-Д. Спр. 787. 17 арк.
6. Державний архів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 4513. 399 арк.
7. Донік О. Етнічна диференціація і процеси соціально-культурної адаптації підприємців України в пореформену добу. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2012. Вип. 20. С. 96–111.
8. Жам О. Борошномельне виробництво монастирів Київської губернії 2-ї половини XIX ст. *Могилянські читання* : мат-ли X Міжнар. наук. конф. «Монастирські комплекси в контексті християнської культури». Київ, 2006. С. 119–126.
9. Жам О. Монастирські млинарські заклади Правобережної України XIX ст. *Краєзнавство*. 2002. Вип. 1–4. С. 80–83.
10. Жам О. Парові борошномельні млини Бродських в місті Києві 2-ї половини XIX ст. *Краєзнавство*. 2011. № 1. С. 174–180.
11. Забелин В. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Киев : Тип. Штаба Киев. воен. Окр., 1887. 368 с.
12. Машкін О. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 2. С. 83–88.
13. Москалюк М. Підприємницька діяльність в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Україна – Європа – Світ*. 2016. Вип. 18. С. 62–69.
14. Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль : В-во «Рада», 2009. 336 с.
15. Ніколаєва Т. Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914 рр.). *Український історичний журнал*. 2011. № 3. С. 95–107.
16. Романюк Н. Роль підприємців в розвитку аграрного сектору економіки Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 113–127.
17. Романюк Н. Сільські підприємці і підприємництво в другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). *Наукові читання*. Житомир, 2013. Т. 2. С. 361–364.
18. Романюк Н. Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Житомир : Полісся, 2012. 600 с.
19. Труды местных комитетов о нуждах сельской промышленности. VIII. Волынская губерния. Санкт-Петербург, 1903. 256 с.
20. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 574. Оп. 1. Спр. 13. 96 арк.

21. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 574. Оп. 1. Спр. 353. 244 арк.
22. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 102. 164 арк.
23. Шапран С. Архітектурно-конструктивні вирішення млинів Волині періоду ХІХ – початку ХХ ст. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Київ, 2014. Вип. 37. С. 293–301.